

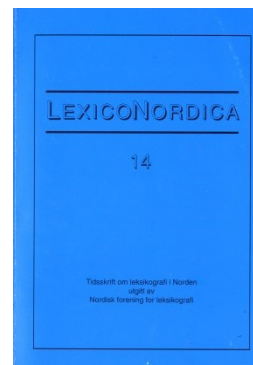
LexicoNordica

Titel: Först och sist. Haqvin Spegel och ordförrådets förnyelse

Forfatter: Anna Helga Hannesdottir

Kilde: LexicoNordica 14, 2007, s. 125-139

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Anna Helga Hannesdóttir

Först och sist

Haqvin Spegel och ordförrådets förnyelse

1. Inledning

Haqvin Spegels ordbok *Glossarium Sveo-Gothicum* (1712) intar en framträdande ställning i den svenska lexikografihistorien. Det är dock inte i första hand som lexikograf som Spegel är känd för eftervärlden. Som biskop och ärkebiskop har han en given plats i den svenska kyrkohistorien och som psalmdiktare är han ”vår största [...] före Wallin” (Svenska psalmboken 1986:797). Hans lexikografiska gärning är emellertid nära förbunden med hans diktning. En del av de teoretiska utgångspunkterna för *Glossarium Sveo-Gothicum* diskuteras redan i förordet till hans största diktverk, skapelsedikten *Gudz werk och hwila*, som trycktes första gången 1685.

Gudz werk och hwila har av Bernt Olsson underkastats en noggrann litteraturvetenskaplig undersökning, där dikten sätts in i sitt litteratur-, idé- och kulturhistoriska sammanhang (Olsson 1963). Dikten har också nyligen publicerats i en vetenskaplig utgåva av Bernt Olsson och Barbro Nilsson (1998). Utgåvan består av två volymer: den första innehåller en diplomatarisk återgivning av diktverket (Spegel 1998), och volym två innehåller varianter och kommentarer (Olsson & Nilsson 1998). Dikten föregås av ett förord, ”Til Poesiens rättsinnige Elskare”, och den följs av en ordförteckning, ”Register och Förklaring öfwer några gamla Ord som äre uti thenna Skriften införde”. Denna ordförteckning, som torde vara Spegels första steg på den lexikografiska banan, består av omkring 400 artiklar som sammanlagt omfattar runt 700 ord som på något sätt behandlas. De allra flesta av dessa ord kom senare att upptas i Spegels ordbok. *Glossarium Sveo-Gothicum* är en av de ordböcker som ingick i den undersökning av 1700-talets och det tidiga 1800-talets tvåspråkiga svenska ordböcker som redovisats i Hannesdóttir 1998.

Eftervärldens omdömen om Spegels *Glossarium* varierar. Av vissa har den ansetts vara den första svenska ordboken medan andra har kritiserat Spegels urval av ord. Hesselman beskriver den som en ”tämligen diffus och godtyckligt hopkommen samling av ’svenska ord’ från olika håll” (Hesselman 1929:VI); en karakteristik som Holm och Jonsson instämmer i (Holm & Jonsson 1990:1935, se också Hannesdóttir 1998:

130f.). I jämförelse med efterföljarna framgår tydligt att den i många avseenden är en främmande fågel bland de tidiga svenska ordböckerna och att den inte på ett enkelt sätt låter sig inordnas i den utvecklingskurva som den tvåspråkiga 1700-talslexikografin beskriver (Hannesdóttir 1998:128ff., 329ff.). Den avviker starkt från de senare tvåspråkiga ordböckerna både när det gäller ordurvalet och den information som lämnas om de behandlade orden. *Glossarium* har ändå fått markera början på en ny epok i den svenska lexikografins utveckling (Hannesdóttir 2000) – samtidigt som den kan sägas avsluta en epok i den svenska språkvetenskapens historia (Ralph 2001).

Den standardiseringsprocess som det svenska språket genomgick under 1700-talet var den kanske mest genomgripande någonsin. Vid seklets början debatterades ortografin livligt för att efter hand stabiliseras, analyser och beskrivningar av svenskans grammatiska egenskaper genomfördes alltmer på det svenska språkets egna villkor, och ur svenskarnas diversifierade lexikon extraherades och etablerades ett adekvat ordförråd som förtecknades i svenska ordböcker. 1700-talslexikografernas viktiga roll i denna fas av språkplanering och standardisering har understrukits i andra sammanhang (Hannesdóttir 2000, 2002). Huruvida Spegels ordbok bidrog till denna utveckling kan emellertid diskuteras. Spegel tar inte ställning i den stundtals häftiga ortografidebatt som pågick vid sekelskiftet 1700 och hans insatser för svenskans grammatisering är ringa jämfört med den betydelse som 1700-talets fortsatta lexikografi skulle få. Utbyggnaden av svenskans ordförråd var däremot en central fråga för Spegel. Inte heller i detta avseende skulle dock hans efterföljare komma att slå in på den av honom anvisade vägen (Hannesdóttir 1998:176ff.).

Glossarium Sveo-Gothicum är emellertid på intet sätt en solitär inom den svenska språkvetenskapens historia. Den utgör tvärtom ett avancerat bidrag till den kontinentala renässansens två språkvetenskapliga paradigm som dominerade under 1600-talet; paradigm som endast delvis manifesterades som lexikografiska frågor. Det ena paradigmet, som engagerade såväl språkforskare som diktare, gällde folkspråkens konsolidering. I franska Plejadens anda såg man diktningen som ett redskap för att utveckla språket. Genom att folkspråkens ordförråd byggdes ut, skulle de utvecklas till kompletta språk, lika funktionsdugliga i alla sammanhang som latinet. Inom det andra paradigmet förenades språkforskare, historiker och teologer i den etymologiska forskningen kring språkens ursprung och inbördes relationer. Det är som bidrag inom ramen för dessa 1600-talsparadigm som Spegels lexikografiska gärning skall betraktas.

2. Spegel och göticismen

Den etymologiska språkforskningen och den kontinentala renässansens strävan att utveckla folkspråken förenades i Skandinavien i göticismen. Medan göticismens historiska och litterära uttryck i Sverige har rönt en hel del intresse har förvånansvärt lite skrivits om göticismens betydelse för den begynnande svenska språkforskningen (se dock Agrell 1955, Ralph 2001 och Teleman 2002). Att kännedomen om medeltidshandskrifterna och det isländska språket bildade utgångspunkten för de svenska fornforskarna är dock välkänt. Där hämtade Stiernhielm och andra sina argument för svenskans och de nordiska språkens nära släktskap med det i Bibeln stipulerade urspråket. Samma källor skattades också på material för den utbyggnad av ordförrådet som var nödvändig för att svenskan skulle bli användbar inom nya domäner.

Att Spegel var väl förtrogen med såväl den svenska som den internationella språkforskningen framgår tydligt av hans inledning till *Glossarium*, och som lexikograf förenar han nationella och internationella perspektiv. Hans kriterier för ordurvalet hämtas ur den inhemska, patriotiska traditionen och han fortsätter det arbete som Stiernhielm grundlagt och Verelius fört vidare (se Ralph 2001). Lexikografiskt manifesteras denna patriotiska tradition som en göticistisk variant av de kontinentala renässanspoeternas program för att utveckla ett adekvat ordförråd. Den information som Spegel lämnar i ordboksartiklarna utgör däremot ett bidrag både till den patriotiska fornforskningen och till den internationella etymologiska forskningen, samtidigt som artiklarna innehåller de ditintills mesta avancerade försöken att förklara svenska ord på svenska.

3. Spegel och ordförrådet

Redan i förordet till *Gudz werk och hwila* redovisar Spegel sin språksyn. Förordet, som till stora delar återgår på utländska diktares skrifter, innehåller en presentation av den tidens diktteoretiska diskussion samtidigt som det utgör ett inlägg i denna diskussion (Olsson & Nilsson 1998: 176f.). Där redogör Spegel också för hur han ser på diktarnas roll i folkspråkens funktionella utveckling. Han anlägger emellertid ett nordiskt perspektiv på diktningens betydelse som uttrycksmedel för förfädernas bedrifter och dess funktion som en viktig nationellt enande kraft – inte bara för greker och romare utan också för ”götarna”:

Huru högt Götarna hafwa skattat sine Skalder/ huru hierteliga the kunde frögdas och upmanas utaf een Drotqwädi/ och huru sämliga the belönte then som uti dylika Snildar-Werk war een lysta Madur och Konstner/ thet betyga noogsamt våra Sagur och gamla Schrifter (Spegel 1998:6).

Att Spegel själv avsåg att hans dikt skulle bidra till svenska språkets utveckling framgår också i ett brev till Erik Lindschöld. Han uttrycker där sin förhoppning om att diktverket är ”utformat så att det åtminstone tjäna svenska språket genom att berika det” (Olsson 1963:463; hans översättning från latin).

Spegel förankrar sina strategier för att utöka ordförrådet i de metoder som kontinentens renässansdiktare hade uppmärksammat och anvisat. Dessa var användningen av dialektala och folkliga ord, användningen av arkaismer samt språkliga nybildningar (Olsson 1963:304 ff., Teleman 2002:51 f.). Spegel redovisar sin inställning till vart och ett av dessa tillvägagångssätt. Beträffande de dialektala orden medger han att han i sin dikt har gjort på samma sätt som Opitz, Rist och Flemingh, dvs. ”understundom infört the Orden/ hwilka ey äre alment i hela Fädernes Landet/ utan her och der i een eller annan Lanzort brukeliga”. Han fortsätter och kommenterar de folkliga orden; med dessa har han förfarit på samma sätt som en lång rad auktoriteter och han anför ”Dantes och Petrarcha, Bellay och Bartas, Cowley och Chaucer, Spencer och Draiton, Heyns och Cats, Huygens och Vondelen [som] hafwa uti sine ädlaste Schrifter behållit några af the Orden som theas gemenaste Landzmän plägade bruka” (Spegel 1998:9). När det gäller nybildningar och arkaismer poängterar han däremot att han ”förthenskul hwarken sielf updicktat nya Ord/ ey heller länt många gamla utaf thet foorna Göta-Språket/ med mindre the samma kunna synes något merkelige [...]” (Spegel 1998:10). Det – enligt hans egen mening – restriktiva bruket av arkaismer kommenterar han också i ett brev till Petrus Lagerlöf:

Jag har lagt in en del gamla ord, men inget som verkar uråldrigt, eftersom jag anser det bättre att putsa av det skrovliga än att jaga efter nya, liksom påklistrade, behag. Men vem gör det inte ont att vårt gamla modersmål så förändrats, ja glömts bort, att man numera behöver tolk för att förstå det. (Olsson 1963:464, hans översättning från latin.)

Spegels språkliga ambitioner är såväl tydliga som entydiga.

Olssons undersökning av *Gudz werk och hwila* omfattar också språket i dikten. Bland annat granskar han i vilken utsträckning de programmatiska ambitioner som Spegel tillkännager stämmer överens med det ordförråd som faktiskt används i dikten. Han konstaterar att inslaget

av dialektala ord är tämligen beskedligt och att inte heller arkaismerna är särskilt framträdande, förutom i beskrivningen av sjätte och sjunde skapelsedagen. Där ökar inslaget av isländska ord och ordformer markant. Detta tolkar Olsson som att Spegel under arbetet med dikten kan ha påverkats av sitt studium av isländskt material till ett ymnigare bruk av arkaismer än vad han avsett då dikten påbörjades och att han inspirerats ”till ett djärvare bruk av fornord än han själv eller någon annan svensk diktare tidigare vågat sig på” (Olsson 1963:307 f.). Olsson har också kontrollerat Spegels egen uppgift om att han inte själv skulle ha skapat nya ord (Olsson 1963:310). Han konstaterar att Spegel på samma sätt som Stiernhielm tidigare använder en hel del tillfälliga sammansättningar som epitet, och han redovisar 24 sammansatta ord som enligt *SAOB* inte finns belagda tidigare. Några av dessa är fortfarande i bruk, såsom *beck-swarta* och *been-hård* medan andra endast finns belagda hos Spegel. Olssons samlade omdöme om diktens språkliga utformning blir att det snarast är de vardagliga, allmänna orden som anger tonen i dikten (Olsson 1963:309 ff.).

Med utgångspunkt i Olssons bedömning av diktens huvudsakligen folkliga språkdräkt är det intressant att Spegel ändå anser att den innehåller så många som 700 ord som behöver förklaras. Här måste naturligtvis påpekas att det är svårt att avgöra i vilken utsträckning exempelvis medeltidslagarnas ordförråd verkligen var begripligt för Spegels samtida. En genomgång av registret visar emellertid att andelen ord som rimligen bör ha uppfattats som gamla eller på annat sätt främmande inte dominerar, trots att det finns gott om arkaismer hämtade bl.a. från Stiernhielms arbeten och från Verelius utgåvor av de isländska sagorna. Däremot är inslaget av högst vardagliga ord, som torde ha varit välbekanta för diktverkets tänkta publik, förvånansvärt stort. Även om det också är svårt att avgöra i vilken utsträckning de ord som nu ingår i det basala ordförrådet också gjorde det på Spegels tid, är det kanske inte för djärvt att anta att ord som *alster* och *amma*, *bonde* och *brått*, *bro* och *brasa*, *karl* och *kärra*, *nosa* och *nunna*, *skrå* och *spiut* var lika välkända då som de är nu.

Den generösa andelen vardagliga ord gör att registret pekar framåt mot Spegels fortsatta lexikografiska gärning. Också i inledningen till *Glossarium* deklarerar Spegel sin syn på hur ordförrådet bäst skall utökas och även där förordar han den patriotiska väg han redan tidigare slagit in på:

Jag hafwer wäl hos mig sielf efftertänckt/ och hos andra Lärde män frågat/ genom hwad medel thet Swenska språket kan komma til sin förra fullkomlighet och ymnoghet/ antingen/ om man behåller the främmande orden/ som nu äro til almänt bruk wedertagne/ eller införer igen the gamla orden/ som äro nu obrukelige och nästan okunnoge wordne: Men jag hafwer befunnit the flestes mening wara/ at man heller skal nyttia sit eget/ fast thet är gammalt och hafwer länge legat i förwar/ ja warit lika som bortglömt/ än låna och borga utaf andra/ ändoch thet kan synas både nyare och behageligare: (Spegel 1712, Företaal [s. 28 f.]

Spegel var nog ändå klar över det orealistiska i att låta gamla inhemska ord ersätta de vedertagna främmande ord som redan var i allmänt bruk. Som främmande ord ser han i första hand inlånade, franska ord – en syn som kom att modifieras kraftigt senare under 1700-talet (Hannedsöttir 2002, Teleman 2002:52 ff.). Han tar därför med de främmande orden i *Glossarium* men behandlar dem för sig i ett separat register som avslutar ordboken: ”Förteckning på några Fransöska Ord som äro nu inblandade uti Swenskan/ och kan hende af allom icke rätt förstås”. Fornorden införas däremot i ordbokens huvuddel.

De flesta av de 700 orden i registret till *Gudz werk och hwila*, ingår på något sätt i *Glossarium* även om långt ifrån alla utgör egna artikelingångar. Till skillnad från registret, som bygger på de ord som förekommer i dikten, hämtas de ord som behandlas i *Glossarium* ur hela det språk som Spegel betecknar som svenska. Det totala antalet ord som förklaras i *Glossarium Sveo-Gothicum* uppgår uppskattningsvis till omkring 9 300, varav omkring 5 000 utgör egna artikelingångar. Med registerorden som utgångspunkt har Spegel alltså utökat antalet behandlade ord med i genomsnitt 12 nya ord per registerord. Den största andelen ord som tillkommer i ordboken är naturligtvis allmänspråkliga ord. En viss uppfattning om hur proportionerna ser ut mellan dialektala, folkliga och ålderdomliga ord och allmänorden kan nedslag på några ställen i *Glossarium* ge.¹ Här redovisas utfallet av ord som tillkommit i *Glossarium* mellan ordet *ildt* och det i registret direkt följande *innandöme*, mellan *kippa* och registrets nästföljande *klapur* samt mellan *sil* och *skalder*.

I *Glossarium Sveo-Gothicum* behandlas 33 ord i artiklar som ordnas i alfabetisk ordning mellan artikeln *Ildt* (ex. 1) och den i registret direkt följande artikeln *Innandöme vel inwid* (ex. 2).

- (1) **Ildt** ◦. ondt. Ilmän ◦. arga Menniskior. Iil-yrdas ◦. bannas/ låta illa. Ilskna ◦. blifwa ond. (Spegel 1998:382.)

¹ För en översikt över hur ordförrådet faktiskt kom att byggas ut se Ekberg (2005).

Som framgår av exempel (1) innehåller artikeln sammanlagt fyra ord som förklaras; förutom *ildt* även orden *ilmän*, *ill-yrdas* och *ilskna*. I ordboken återfinns *ildt* i artikeln *Illa*, då i formen *ilt*.² I samma artikel följer sedan ”*ilgärningsmän/ olim ilmänne*”, *illrada*, *ilsken*, *ilsknare*, *illwillia*, *illskiptin*, *illudligr*, *illthiodes*, *illur*, *ill-yrdas*, *illfägnas*, *ilbyte*, *illgirne*, *ilbrygde*, *il-fundig*, *il-listig*, *il-parig*. Tre av de fyra orden i registrets artikel behandlas alltså även i *Glossarium* – förutom *ildt* även *ilmänne*, i formen *ilmän*, och *illyrdas*. Däremot har Spegel utelämnat det i registret behandlade verbet *ilskna*. Artikeln *Illa* följs av artiklarna *Imber-* vel *ymbbru-dagar*, *Imm*, *In*, *Inbördes*, *Inelfwor*, *Infall*, *Infång*, *Ingelde af en stad*, *Ingen*, där även orden *intet* och *ingalunda* förklaras, *Inkast*, *Inkomst*, *Inlaga*, *Inlags fö*, *Inledsa* och *Innan til*, *innanføre*. Inget av de 33 tillagda orden markerar Spegel som dialektalt och inget av dem kan direkt betecknas som överdrivet folkligt. De flesta orden är utmärkta svenska ord även om en del av dem nu är försvunna ur det allmänna ordförrådet såsom *imberdagar* och *ymbrudagar*, *infång*, *ingelde* och *inledsa*. Påfallande stort är emellertid det forna inslaget, särskilt de pregnanta islandismer som betecknar olika utslag av mänsklig avoghet. Dessa presenteras antingen i en rent isländsk form, som *illur* (’ond’), *illskiptin* (’besvärlig’), *illudligr* (’ondsint’), *ill-yrdas* (’skälla’), eller i en lätt anpassad svensk form som *illmänne* (*ilmän* i registret) och *illgirne*. Ordet *illthiodes*, som förses med förklaringen ”elakt tyg eller tiode/ arge skal- kar” torde vara en förvanskad form av det isländska ordet *illþýði*. Av Spegels förhoppningar om att svenskarna skulle göra dessa kärnfulla isländska uttryck till sina blev – som vi vet – *intet*.

Registerartikeln *Innandöme* (ex. 2) innehåller även ordet *inwid*, som också är det ord som följer i den alfabetiska ordningen. I *Glossarium* inleder *innandöme* och *inwid* olika artiklar: *Innandöme/ alias inredning/ inredsel* respektive *Inwid*.

(2) Innandöme vel Inwid. ◦ . Bohagstyg

Mellan dessa två har ytterligare nio uppslagsord lagts till som alla inleder var sin artikel: *Innerlig*, *Innis-man*, *Inre*, *Insigel*, *Inswepa*, *Intakur göra*, *Invändning eller förewändning*, *Inwärtas* och *Inweckla*. Här är det Västgöotalagens *innis-man* och det i landskapslagarna vanligt förekom-

² Den typografi som används i artiklarna i *Glossarium* är 1700-talets normala med gotisk frakturstil för det svenska och germanska språkmaterialet och antikva för ord hämtade från andra språk och för latinsk text. Dessutom används rak och kursiv stil i olika funktioner. Denna typografi återges inte här. När det är en artikel som åsyftas och inte ett ord inleds ordet med versal.

mande *intakur* (Verelius 1691) som ger ett främmande intryck; de markeras dock inte speciellt av Spegel. De andra sju orden är allmänspråkliga.

På liknande sätt förhåller det sig med de ord som tillkommit på andra ställen i ordboken i förhållande till registret; det är huvudsakligen allmänspråkliga svenska ord som tillkommer. Mellan registerorden *kippa* och *klapur* har 38 ord lagts till; mellan *sil* och *skalder* 82. Av dessa sammanlagt 120 ord anges *kirma* vara uppländskt, *klanka* småländskt och *skåfl* isländskt. För övrigt lyser här de prioriterade kategorierna med sin frånvaro.

För att få en uppfattning om Spegels insatser för det svenska ordförrådets berikande i förhållande till det samtida³ språket, kan nämnas att av de 119 ord på *k* som i *SAOB*:s samlingar först är belagda år 1685 är drygt en fjärdedel, 33 ord, hämtade ur *Gudz Werk och Hwila*. Bland dessa finns emellertid flera genomskinliga sammansättningar och avledningar, t.ex. *kalvskinnsjud* och *konungsluk*, och drygt hälften av de 33 orden markeras som döda. Undantag utgör dock verbet *knysta*, som i *SAOB* markeras som ”ngt vard.”, och frasen *känna sig för*, som i Spegels version lyder ”känna för sig”. Ännu större andel av förstabeläggen från år 1712 är hämtade ur Spegels *Glossarium*: 41 av *SAOB*:s sammanlagt 63. Även här dominerar sammansättningar och avledningar. Också bland dessa finns sådana som lever kvar i språket, som exempelvis *krigsbyte* och *kungörelse*. Bland grundorden finner vi några goda ord av olika slag: verben *kela* och *kovna* samt det inlånade *kokett*. Bland Spegels bestående bidrag till ordförrådet, enligt *SAOB*:s uppgifter om förstabelägg på *p*, bidrar han i *Gudz werk och hwila* med så olikartade ord som *pappa* och *preadamit* och i *Glossarium* med bl.a. *plirögd*, *påg* och *pöl*.

I vilken utsträckning de ord som enligt *SAOB* tidigast har påträffats i Spegels arbeten verkligen har honom som upphovsman är det naturligtvis svårt att avgöra. Många av de ord som tillskrivs Spegel är bildade genom produktiva ordbildningsregler och de är semantiskt genomskinliga. Vissa av de dialektord som han tog med i sina arbeten har vunnit hemorts rätt i det svenska allmänspråket. Fornorden däremot, som han månade om, lyser med sin frånvaro.

³ Som Gösta Holm påpekat för mig har ordet *samtida* mycket riktigt Spegel som upphovsman.

4. Artiklarna i *Gudz werk och hwila* och *Glossarium Sveo-Gothicum*

Det är inte bara antalet ord som mångdubblas i *Glossarium* i förhållande till registret i *Gudz werk och hwila*. Också artiklarna byggs ut med fylligare information om de behandlade orden. Det är emellertid inte genom att införa nya informationskategorier som artiklarnas omfång ökar i *Glossarium*. Snarare är det så att det i ordboken ges mer information av samma slag som i registret men med en viss förskjutning av tyngdpunkten från svenska till latin och andra främmande språk. Artiklarna *Karl* i registret (ex. 3) respektive *Glossarium* (ex. 4) får illustrera informationstyperna och informationsstrukturen i respektive verk.

- (3) **Karl** ◊ stark och tapper Man. Inde Poloni inversis liter. Regem vocant Crol. ut. not. Joseph. Scalig. *Karlgil* ◊. Manlig. *Karlkyns* ◊. virilis Sexus (Spegel 1998:382.)
 ("Sålunda kallar polackerna med omkastade bokstäver kungen krol, som Joseph Scaliger påpekar" (Olsson & Nilsson 1998:485).)
- (4) **Karl** ◊: man. Somner. carlus. Angl. carl. Gall. paisari, ut miege in Lex. Belg. kaerle ◊: vir fortis, robustus & strenuus, adeoq[ue] servitio aptus. Sax. ceorl ◊: mas, homo masculus, unde Angli hodie dicunt karecat ◊: catus masculus. Ceorl apud vett. Saxonas denotabat idem qvoad Lat. barb. villanus, qvi habet certas & hæreditarias possessiones, skattebonde. Hinc Saxon aker ceorl ◊: colonus, qvi domino in agraria serviebat: nunc Angl. churle dicitur duri agrestisq[ue] ingenii vir.
 Karlgild/ virilis.
 Karl-kyns ◊: virilis sexus, aut naturæ.
 Karl-madr. H. S. ◊: vir.
 Kotkarl ◊: senex pauperculus. vid. Verel. Lex.

De vanligaste informationskategorierna i Spegels artiklar både i registret och i ordboken är någon typ av förklaring av ordets betydelse, etymologisk information, encyklopedisk information och en hänvisning antingen till den källa ordet har hämtats ur eller till en vetenskaplig diskussion kring det aktuella ordets ursprung och släktskap med ord i andra språk. Andra uppgifter som förekommer kan, som framgått, gälla ordets pragmatiska egenskaper eller exempelvis dess ordklassstillhörighet. Den enda informationskategori som finns med i alla artiklar är betydelsebeskrivningen. Som exempel (3) och (4) illustrerar kan denna se ut på många olika sätt. Ibland består den av en eller flera ekvivalenter på ett eller flera språk andra än svenska, såsom "Karl-gild/ virilis" (ex. 4), ibland enbart av svenska närsynonymer, "Karlgil ◊. manlig" (ex. 3) och ibland av definitioner eller parafraser som i sin tur kan vara på svenska eller

latin: ”Karl \varnothing . Stark och tapper Man” (ex. 3) och ”Karlkyns \varnothing : virilis sexus, aut naturæ” (ex. 4). Den informationskategori som i *Glossarium* är mest utbyggd i förhållande till registret gäller ordens etymologi. Spegels till synes tautologiska isländska ordkandidat *Karl-madr* förses förutom den latinska ekvivalenten *vir* även med en uppgift om att den är hämtad ur Hvervarar saga.

5. Spegel och etymologierna

Att Spegel var väl förtrogen med såväl den svenska som den internationella etymologiska forskningen framgår tydligt av hans förord till ordboken. I många fall är också innehållet i ordboksartiklarna ett inlägg i den etymologiska diskussionen.

Den språkvetenskapliga forskningen på 1600-talet dominerades av etymologiska studier av olika slag (Agrell 1955:7ff.). I sin mest ortodoxa form gick dessa ut på att etablera långa kedjor av stammar och rötter för att kartlägga de enskilda språkens utveckling från och relationer till urspråket. I inledningen till *Glossarium* uttrycker dock Spegel sin skepsis till den vedertagna typen av etymologiserande. Han anser det ”wara Fåfängt om icke Omöijeligt at wisa/ huru thet ena är kommit af thet andra” (Spegel 1712, Företaal [s. 6]) och argumenterar i åtta punkter mot idén att man genom att jämföra ord i olika språk skulle kunna avslöja språkens inbördes relationer och innersta väsen. Han ifrågasätter alltifrån vissa specifika kedjor av härledningar till själva tanken på att något av de språk som fortfarande var i bruk skulle kunna vara identiskt med urspråket. I punkt 8 sammanfattar han sina invändningar:

8. At wilia utaf en ringa Ljkhet/ som kan synas wara uti några ords liud eller stafningar/ fulkompl. sluta/ at it heelt språk är therföre kommet af thet eller thetta/ och altså wrida meningen och rätta betydningen på it orimligit sätt/ på thet man må få någon liten och löös grund til sin inbilning; Ty som thet är oß nu aldeles okunnigt/ hwarföre somblige ting heta så eller så; altså är oß och jämwäl omöijeligt at finna rätta roten til hwart och it ord/ fast man än wiste alla Språk i Werldena. * Therföre blygdes intet *Socrates* wid at bekänna thet han intet wiste hwadan the orden *ωυρ, κακον,* & c. hade sit ursprung och Plato hade giordt bättre om han intet uptänckt sådana orimliga Etymologier til *ηδονη ελος οινος* & c. (not: wid. Iul. Scalig. de causis Liugv. [sic] Lat. I. p. m. 68.) (Spegel 1712, Företaal [s. 8])

De likheter som den komparativa metoden avslöjar mellan enstaka ord i olika språk räcker alltså varken för att förklara relationen mellan ordet

och det betecknade eller för att ådagalägga språkens gemensamma ursprung.

Spegel avfärdar dock inte den komparativa metoden som ointressant. Tvärtom ägnar han stort utrymme såväl i förordet som i ordboksartiklarna åt huvudsakligen synkrona jämförelser av enskilda ord i olika språk. I ordbokens inledning ger han en detaljerad, katalogliknande översikt över forskningsläget (Spegel 1712, Företaal [s. 19 ff.]) och där upprepar han sina reservationer beträffande de motstridiga slutsatser som kan dras av forskningens resultat: ”Ty ändoch en Stöfl kallas på engelska *boot* på Franska *botte*, på Pålska *but* eller/ *bot*, så fölier intet ther af at Polackar hafwa lärdt sit Tungomål af Fransoser och Engelländare/ eller thesse utaf them”. Han tycks alltså mena att det inte går att förutsätta släktskap mellan språken med utgångspunkt i den likhet som enstaka ord i olika språk uppvisar: ord kan utan vidare lånas från ett språk till ett annat. Han ifrågasätter därför också det kloka i att dra långtgående slutsatser om släktskapet mellan tyska och persiska: ”Äfwen så litet kan man säga at *Persiska* och *Tyska* språket äro alt it/ ändoch man i både the tungomålen finner *Fader/ Moder/ Broder/ Tochter* betyda thet samma.” (Spegel 1712, Företaal [s. 19]).

När det gäller det egna språket har Spegel med stor ”lust och förnöjelse” läst allt han har kommit över av Stiernhielm, Verelius och Rudbeck. Han har emellertid konstaterat att de uppgifter som lämnas om svenskan och svenskans släktskapsförhållanden i många fall är motstridiga – både i den svenska och den internationella litteraturen. Spegel är angelägen om att reda ut begreppen:

Altså hafwer jag användt några lediga stunder til at utsöka rätta sanningsgrunden/ hwilken jag meente mig kunna finna/ om jag (1) i ordning upptecknade alla Swenska ord/ som antingen nu i bruk äre/ eller wore tå vår Helga *Bibel* uttolckades och språket icke war så mycket med främmande ord förblandat. (2) Bifogade them the gamla Göthiska orden/ som finnas i Sagurna eller Sweriges åtskillige Lagböcker och äre med stoor flit sammanhämtade och förklarade af Hr. *Verelio* uthi hans *Lexico Scandico*. (3) Jämförde begge delar med Tyska/ Danska/ Engelska/ Holländska orden. (4) Förklarade them med Latin och ther af flytande Fransöska/ *Italianska/ Spanska* &c. (Spegel 1712, Företaal [s. 24])

För att reda ut svenskans och götiskans förhållande till andra språk ägnar Spegel stort utrymme i ordboksartiklarna åt att noggrant redovisa de korrelationer som han – och andra före honom – funnit mellan det aktuella svenska ordet och ord i en lång rad andra språk. Utgångspunkt för jämförelserna är att det skall finnas både en viss semantisk överens-

stämmelse och en ljudlikhet mellan det svenska ordet och de främmande ord som han anför. Artiklarna bildar på så vis ett slags fono-semantiska fält. Artikeln *Fänta* (ex. 5) får illustrera tillvägagångssättet.

- (5) **Fänta** ◊ : piga/ serva. Ital. fante ◊ : servus, satelles: fanciulla ◊ : puella. Hisp. infanta ◊ : Konungs dotter. Angl. wench. Gall. une fille. Holl. ventje ◊ : juvenis.

Ordet *fänta* (ex. 5) förklaras alltså med närsynonymen *piga* och den latinska ekvivalenten *serva* 'slavinna'. I italienskan finns, påpekar Spegel, orden *fante* som betyder 'slav' eller 'tjänare' och *fanciulla*, 'flicka' och i spanskan ordet *infanta* som översätts till svenska, "Konungs dotter". Om det engelska *wench* och franska *une fille* ger Spegel ingen information; möjligen anser han att deras ljudlikhet med *fänta* får tala för sig själv. Artikeln avslutas med det holländska ordet *ventje* 'ung'.

Ibland byter Spegel emellertid perspektiv i artiklarna och lämnar den innehållsliga aspekten för att istället återge ord där likheten med det svenska ordet endast finns på uttryckssidan.

- (6) **Äwentyr**/ ut til äwentyrs. Jerem. 26. v. 3. c. 36. v. 3. ◊ : tör henda/ eller kan ske. Gall. aventure ◊ : hendelse. Germ. Abentheur/ betyder thet som sällsamt är. Ital. ventura, auventurare ◊ : våga. fors. ab eventu.

I artikeln *Äwentyr* (ex. 6) redovisas det med uppslagsordet besläktade franska ordet *aventure*, 'händelse', det tyska *abentheur*, 'äventyr', 'sällsamhet'. Det italienska ordet *auventurare* betyder däremot 'våga', men – tillägger Spegel – möjligen kommer det av *eventu*.

Spegels fokusering på den jämförande språkforskningen som utgångspunkt för ordboken gör att *Glossarium Sveo-Gothicum* inte på samma sätt som de senare ordböckerna bidrar till den grammatiska analysen och beskrivningen av svenskan. Inte heller som bidrag till den etymologiska forskningen blev den särskilt bestående, varken när det gäller etymologi i allmänhet eller specifikt till kunskapen om svenskans släktskap med andra språk. Trots att Spegel tycks ana att de etymologiska metoder han känner inte är ändamålsenliga och trots att han försiktigt ifrågasätter själva syftet med etymologiserandet lyckas han inte frigöra sig från den etablerade traditionen. Han fortsätter på samma sätt som föregångarna hade gjort sedan 1500-talet utan att tillföra något nytt – förutom möjligen sitt kritiska förhållningssätt och ifrågasättandet av själva grundvalen för den etablerade forskningen.

När den etymologiska forskningen i Sverige på nytt redovisas, i Johan Ihres stora *Glossarium sviogothicum* (1769), utgör Spegels *Glossa-*

rium visserligen en av Ihres källor. Men tiden var då mogen för de nya tankar inom den jämförande språkforskningen som kom att innebära systematiska jämförelser av andra språkliga drag än bara de lexikaliska. Det språkhistoriska värdet med Spegels ordbok ligger – trots hans beläsenhet och hans kritiska sinne – avgjort inte i hans bidrag till den etymologiska diskussionen.

6. Sammanfattning

Förthenskul han sin Ord med sådan skildnad sätter/
Han kallar **Fadren Gud** och **Sonen** heter **Ordet**/
(Spegel 1998:37)

Biskop Haqvin Spegels språkvetenskapliga verksamhet är nära förknippad med hans diktning och såväl språksyn som diktning bottnar i hans religiösa gärning. Även om *Glossarium* är betydligt fylligare än registret till *Gudz Werk och Hwila*, beträffande både ordförrådet och informationen om uppslagsorden, återgår den i allt väsentligt på ställningstaganden som Spegel gjorde när han arbetade med sitt diktverk. Han ville främja svenskans utbyggnad till ett effektivt och funktionellt språk, och till det ändamålet satsade han på att återinföra ord hämtade ur fornsvenska och medeltida isländska texter. Att han redan vid utarbetandet av registret var intresserad av och insatt i den tidens etymologiska diskussion framgår också av registret. Denna diskussion utvecklas och fördjupas i *Glossarium*.

Med facit i hand kan vi konstatera att Spegel inte var särskilt framgångsrik i sitt uppsåt att införa de isländska och återuppliva de forna orden – de flesta av dem tycks ha använts sparsamt och sporadiskt från det att de lanserades tills de återigen föll i glömska. Också den etymologiska forskning som han trots allt var så engagerad i förde en tynande tillvaro under 1700-talet. Den nystart som den jämförande språkforskningen fick när sambandet mellan sanskrit och de västerländska språken konstaterades medförde ett paradigmskifte som gjorde själva grundvalen för tidigare framsteg inom den etymologiska forskningen obsolet.

Spegels epokgörande insats som lexikograf inleddes med en biprodukt till hans diktargärning: registret till hans skapelsedikt. *Glossarium* är visserligen den sista lexikografiska manifestationen av 1600-talets göticistiska era av etymologiserande och fornintresse i Sverige men den markerar också början på en självständig svensk lexikografi utan kontinentala förlagor. Och – inte minst – den är ett första försök till en en-

språkig svensk lexikografi. Det skulle dröja bortåt 150 år innan de svenska ordens betydelse åter beskrevs i tryck på svenska.

6. Litteratur

- Agrell, Jan 1955: *Studier i den äldre språkjämförelsens allmänna och svenska historia fram till 1827*. (Uppsala universitets årsskrift 1955:13.) Uppsala: Lundequistska Bokhandeln.
- Ekberg, Lena 2005: The development of the lexicon from the 16th to the end of the 18th century. I: Bandle, Oskar, Kurt Braunmüller, Ernst Håkon Jahr, Allan Karker, Hans-Peter Naumann & Ulf Teleman (eds.), *The Nordic languages. An international handbook of the history of the North Germanic Languages*. Volume 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 22.2, 1302–1313. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Hannedóttir, Anna Helga 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 23.) Göteborg.
- Hannedóttir, Anna Helga 2000: Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering. I: *LexicoNordica* 7, 23–40.
- Hannedóttir, Anna Helga 2002: Svenskt och osvenskt i 1700-talets svenska ordböcker. I: Karlsson, Åsa & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*. *Opuscula Historia Upsaliensia* 27, 87–99. Uppsala.
- Hesselman, Bengt 1929: Inledning. I: *Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis Dictionarium Quadrilingue Svedicum, Germanicum, Latinum, Græcum*. Utg. av B. Hesselman. Uppsala.
- Holm, Lars & Hans Jonsson 1990: Swedish Lexicography. I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie. Band 2*. Hrsg. von Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta. Berlin/New York: de Gruyter, 1933–1943.
- Olsson, Bernt 1963: *Spegels Guds verk och hwila. Tillkomsthistoria, världsbild, gestaltning*. Stockholm: Natur och kultur.
- Olsson, Bernt och Barbro Nilsson 1998: *Samlade skrifter av Haquin Spegel utgivna av Bernt Olsson och Barbro Nilsson*. Första delen. Volym 2. Kommentar. Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXV. Stockholm.

- Ralph, Bo 2001: Orden i ordning. Den historiska framväxten av en lexikografisk tradition i Sverige. I: *Nordiska studier i lexikografi 5. Rapport från Konferens om lexikografi i Norden. Göteborg 27–29 maj 1999*. Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi 6. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 27.) Göteborg, 282–322.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 1893–*. Lund: AB Gleerupska Universitetsbokhandeln.
- Spegel, Haqvin [1685] 1998: *Gudz Werk och Hwila/ Thet är hela werldenes undersamma skapelse/ uti sex dagar af then altzmäktige Gud fullbordad*. I: *Samlade skrifter av Haquin Spegel utgivna av Bernt Olsson och Barbro Nilsson*. Första delen. Volym 1. Text. Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXV. Stockholm.
- Spegel, Haqvin 1712: *Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Svensk Ordbok*. Lund.
- Svenska psalmboken*. Antagen av kyrkomötet år 1986. Stockholm: Petra.
- Teleman, Ulf 2002: *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85.) Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Verelius, Olof 1691: *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ ex vetusti ævi monumentis [...] collectus*. Utg. av Olai Rudbecki. Upsalæ.

Anna Helga Hannesdóttir
universitetslektor
Institutionen för svenska språket
Box 200
SE-405 30 Göteborg
anna.hannesdottir@svenska.gu.se